

РЕЦЕНЗИЯ

за дисертацията за присъждане на научната степен **ДОКТОР НА ФИЛОЛОГИЧЕСКИТЕ НАУКИ** на тема: **“БЪЛГАРСКИ / БУЛГАРСКИ ОБРАЗИ В РУСКОЕЗИЧНА СРЕДА”** от доц. д-р **КАМЕН МИХАЙЛОВ**
от проф. д-р **Анисава Милтенова**

Представеният за защита дисертационен труд е продукт на дългогодишна изследователска работа и настойчиво издирване от автора на изворов материал в българските и в чуждестранните библиотеки и архивохранилища. Значимостта на темата е безспорна най-малко по три причини: 1) многовековната връзка между българската и руската литература и култура; 2) мястото, което заема в руските научни и популярни съчинения историята на българското литературно наследство и оживените дискусии във връзка с него; 3) трансформацията на българските образи в различни архивни източници и необходимостта от аргументация не само за наличието им, но и за тяхната положителна или отрицателна трактовка. Трябва да се подчертае, че въпреки разработките по темата в последните години (напр. в проектите на Института за литература и в Софийския университет), голяма част от материала, който е изнесен в труда, е неизвестен или малко познат, а анализът на тенденциите – несъмнено е приносен и представящ явленията в нова светлина. При оценката на получените резултати от дисертационния труд следва да се има пред вид освен това, че поради безпрецедентното унищожаване и разпиляване на българското книжовно наследство през вековете, намерените и систематизирани от автора свидетелства за рускоезичната традиция имат висока стойност като нови факти и запълват една празнина в културната история.

Дисертацията на Камен Михайлов обглежда за пръв път в този обем извънлитературното въздействие на образите, които литература, история и култура създават у възприемателите в рускоезична среда. Периодът, който обхваща изследването, е широк: от покръстването на русите и т.нар. “първо южнославянско влияние” до края на Средновековието. Границите на периодите са условни (както той самият отбелязва), а литературните феномени са многопластови, разноречиви и калейдоскопични. Темата се характеризира с широта и сложност на проблемното поле. В труда намира място прегледът на мненията на редица автори и произведения, като в същото време авторът не се приплъзва по линия на описанието и изброяването, а

изгражда една обща картина. Замисълът и интерпретацията на темата предполага критичен поглед и преценка, като трудът е структуриран чрез натрупване на аргументи, предявени срещу определени тези и твърдения. Концептуализирани са съществени процеси, изведени са доминантите във взаимодействията между българска и руска култура, като литературната продукция е видяна именно в светлината на тези доминанти.

Дисертацията се състои от увод и три части, заключение и библиография. В увода са формулирани целите и задачите на труда, неговите методически параметри, както и е сумиран основният изворов материал, върху който се гради изследването. Първата глава е под заглавие “Общо познание. Историко-филологически комплекс”. В нея авторът има за задача да постави основите на по-нататъшното изследване, като обгледа “дославистични и параславистични” (с. 10) български/булгарски образи в един широк период – от VII до XIX в., които (макар че представляват част от литературната традиция) действат извънлитературно и показват реценцията на българската история и култура. В тази част е изтъкната приемствеността в рускоезична среда на Кирило-Методиевото дело, на сътворените от славянските първоучители първи преводи на богослужебните книги, както и приемствеността в Киевска Рус на литературата от времето на Златния век, която се е съхранила в многобройни руски преписи. Интензивните книжовни взаимодействия почиват на два възлови фактора: родството в езиците и общия източноправославен богослужебен ритуал. За това свидетелстват оцелелите най-ранно датирани староруски копия от български образци като Остромировото евангелие от 1056–1057 г., Светославовият препис на Симеоновия сборник от 1073 г., Изборникът от 1076 г. (съставен въз основа на старобългарски протограф, т.нар. Княжески изборник), многобройните преписи на Климентови съчинения, на “Шестоднев” и “Небеса” в превод на Йоан Екзарх, на преводните сборници Златоструй и Златоуст и др.

Прегледът, който прави К. Михайлов не повтаря наличните историко-литературни анализи на учените медиевисти, но въвежда една своеобразна “класация” на процесите и явленията, като изтъква на преден план тълкуванията на молитвата “Отче наш”, преводите на Псалтира, Евангелието и сборниците на цар Симеон. В анализа на агиографския репертоар и възможностите за съществуване на старобългарски месецослов през ранния период авторът подлага на критика някои съвременни схващания за състава и произхода на Пролога (в частност на А. А. Турилов) и квалифицира като несъстоятелни твърденията, че през IX–X в. не е съществувал в

България първичен набор от памети на светци в календарен ред. Бих допълнила, че за това свидетелстват редица ранни руски и сръбски чети-минейни сборници с жития, които пазят ясни следи от старобългарски първообраз (напр. Успенския сборник от XII в., сборник Троицки № 12, т.нар. Липлянски миней от Архива на ХАЗУ, Загреб и др.). Не е за подценяване и хипотезата на У. Федер за глаголически оригинал на Пролога, която авторът може да добави към своята аргументация. Не на последно място могат да се посочат и свидетелства за творческото усвояване на редица жанрове, които се развиват на руска почва по старобългарски образци. Специално място сред разглежданите текстове е отделено на историческите съчинения, на руските хронографи и свидетелствата за българска следа в тях. Ранната българска историографска традиция може да бъде възстановена цялостно чрез руските преписи на Хронографа (с най-стар препис в т.нар. Архивен хронограф от XV в. (РГАДА, ф. 181, № 3, 279/685). Единствено от източнославянската книжнина са известни и старобългарските преводи на редица исторически съчинения от кратък тип (напр. кратката хронография на патриарх Никифор, която не е спомената от автора, но заслужава да бъде включена). Не е отминат без внимание и Именникът на българските ханове, история на текста му и поместването му в старозаветната рамка на световната история.

Приносен в тази част на труда е анализът на азбуковниците, в които са интерполирани редица сведения от българската книжнина, които до сега не са отбелязани и коментирани от специалистите. В следващата подглава (“Интерпретации на миналото”) авторът показва как присъства българската история в *Повесть временных лет* – най-древното по произход историческо съчинение в руската традиция (съставено ок. 1113 г. от Киевския монах Нестор). Може да се изкаже пожеланието “Сказание о преложении книг” тук да бъде разгледано по-широко (то е намерило място накратко в следващите глави от труда). В руските хронографи заслужава внимание и цикъла текстове под заглавието “О грамоте”, които са свързани по съдържание със съчинението “За буквите” на Черноризец Храбър (изследвани са от Кл. Иванова, Я. Трёмбоволски, У. Федер и др.).

По-нататък в труда следва обзор на научната литература, която оценява присъствието на българската тема в летописната традиция. В тази част заслужава специално да се отбележи очеркът, посветен на историка Йоан Щритер (1740-1801). Очеркът показва дълбоко познаване на материала. Проследяването на противопоставянето на славянските и азиатските корени на българите у редица автори

е интересно и значимо в контекста на развитието на възприемането на българската и балканската история в европейски контекст. Наблюденията на К. Михайлов са подкрепени с добре построена аргументация, която показва как идентифицирането на “славянството” с православието и с Византия дава отражение в трудовете на авторите от XIX в. Преходът от концепцията за “Третия Рим” към литературата от XVIII и XIX в. е убедителен. Включването на сведения за братята Софроний и Йоаникий Лихуди и тяхната дейност представлява интересен пример за образологията, разработена от К. Михайлов.

В следващите части, които са структурирани тематично, бих искала да отбележа прегледа на старообрядческата литература по отношение на темата, което се прави за първи път в този аспект. Приносна е характеристиката на отгласа от български теми и образи в старообрядческата книга „Шестодневц” и в други сборници, които пазят българската тема през Късното средновековие в рускоезична среда. Тук са отбелязани текстовете за св. св. Кирил и Методий, проложни текстове за Иван Рилски и за други балкански светци, включени в старообрядчески сборници и др. Плодотворни резултати са налице от проучването и изнасянето на факти за българската история от т.нар. Лицев свод, който до неотдавна беше недостъпен за масовия читател. Сравнението между мит и историческа действителност, което е предприел К. Михайлов, е добра основа за нови анализи. Проучването на “народната” традиция в руската култура – географски съчинения, лубочна литература, календари и ръкописи с разнообразно съдържание без съмнение представлява опит за широка панорама на българските образи в рускоезичната традиция. Повече от 70 изображения за България и за българите са извадени от архивите и са въведени в обращение. В края на този преглед не мога да отмина без внимание новите текстове, въведени по отношение на митрополит Кипириян и Григорий Цамблак, които тепърва ще получават своята оценка от научната общност.

Отрицателните образи на българите/булгарите, които се свързват с еретическите учения и които са илюстрирани с фигурите на несполучливия владетел, на водачите еретици и отстъпници от вярата, са добре подбрани и разтълкувани. Вниманието на автора е привлечено от един забравен светец – Авраамий Български, мъченик за вярата, чието житие добре показва преосмислянето на етнонима “булгари” като нехристиянски народ. Интересна е и находката за българите в разказа “Стояние на Угре”, която показва как се интерпретира крахът на българската държава в рускоезичната среда. Пречупеният през сблъсъка на русите с татарите от 1480 г. образ на превзетата от

османците България е резултат от политическата линия на възвеличаване на “Третия Рим” в сферата на православието, който се налага през XV в.

Искам да подчертая, че подходът на автора е колкото литературно-исторически, толкова (а може би и преобладаващо) културологичен. Изведени са понятия, чрез които изкрystalлизират характеристиките на ейдологията; тук ще цитирам една от основните методологически постановки на К. Михайлов: “За мен образологията е неизменна част от историята на културата. Образите са този специфичен обект на анализ, който има свой собствен специфичен живот – често пъти извън истинността и логическата последователност – но затова пък те са много по-активни и трудни за преодоляване в реалната действителност. Чрез тях съвсем осезаемо може да се покаже как историчното бива превръщано във всекидневно и обратно. Образите като даденост са разположени на граничната територия между вечното и актуалното.” (с. 12). Дисертационният труд отговаря на все по-засилващия се интерес към процесите на човешката менталност, един широко използван когнитивен подход в съвременното литературознание и културология. К. Михайлов изтъква, че материалът, който е проучил, е много по-широк от представените факти – той даже ги нарича “фрагменти”, но всъщност се е спрял на най-типичните явления. Източниците са подбрани сполучливо: историческите съчинения, азбуковниците и календарите. Осмислянето на понятията: етномаркери, етнорецепция, (бих прибавила и етнопамет), както и на културата, пречупена през тези понятия – дава възможност за нов синтез на темата. Двойствеността на образите е представена както чрез отношението към традицията, така и чрез елементи от руската култура (напр. лубочната книжнина). Смятам за успех въвеждането за пръв път в обращение на текстове от старообрядческите сборници. Създадена е една интересна картина (особено в сравнение с официалната позиция на Руската църква през XVII в.), която в този план се очертава за пръв път.

Трудът се нуждае от внимателно редактиране и уеднаквяване на имена и начин на цитиране преди да се даде за печат. Някъде са останали руските граматически форми и изписването на имената, понеже авторът вероятно първоначално е писал на руски език части от работата. Бележки, които предлагам да се вземат пред вид при даването на книгата за печат:

- В ПВЛ под “986-та година” в дисертацията е казано, че сравнението на текста с “Написание за правата вяра” не е взето пред вид от учените (но в КМЕ, т. III, 2003 г. на с. 168–169 са дадени всички мнения за т. нар. “Реч на философа”. Д. С. Лихачов, А. С. Лвов и др. изразяват мнението, че първоначалният вариант е

съставен от Константин-Кирил (може би на гръцки) и че бил е познат в превод в Моравия, Чехия, Русия). Според Л. Боева вероятно старобългарски летописни творби са повлияли върху разказа за покръстването на русите, а Хр. Трендафилов проследява преките паралели с полемичните съчинения на Кирил. (с. 111 тезата е представена без да са цитирани последните двама).

- за “Сказание о преложении книг” се говори в частта (III), посветена на положителните образи, но трябва да се спомене още при ПВЛ; съществува мнение, че изворите на Сказанието трябва да се търсят в старобългарската традиция (М. Каймакамова, Л. Боева и др.), а У. Федер вижда в Сказанието първообраз на “За буквите” на Черноризец Храбър.
- за Григорий Презвитер има кратък очерк в История на българската средновековна литература, с. 151-152; именно там се споменава и за словата, принадлежащи на този автор, които по език и стил са сходни с някои поучителни слова на Климент Охридски и с Учителното евангелие на Константин Преславски.
- предлагам да се вземат пред вид новите издания на “Български апокрифен летопис” от Ив. Билярски (2011) и на Борилския синодик от Ив. Божилов, А.-М. Тотоманова и Ив. Билярски (2010). В тези издания има интерпретации, които имат пряко отношение към темата на дисертацията.
- да се вземат предвид редица защитени дисертации за старообрядчеството, напр. „Петербургские старообрядческие общины и духовенство Русской православной церкви в царствование Екатерины II» Елена Каменева), сборници: Старообрядчество: История и современность / Материалы международной научно-практической конференции. (Санкт-Петербург, 28–30 октября 2008 г. СПб., 2009).

Дисертационният труд на Камен Михайлов има редица изследователски приноси. За пръв път в литературната история са обхванати, проследяват се и се характеризират тенденциите във възприемането на българските образи, без да се фаворизира нито една линия. Непреднамерено изпъкват акцентите в литературната традиция – като теми, мотиви и представи, като отношение към миналото и настоящето. На второ място се въвеждат и проучват последователно редица проблемни ядра (етномаркери), които представляват принос в межкултурните отношения. На трето място изследването има комплексен характер и включва от една страна проблематиката на рецепцията, а, от друга – социокултурния аспект на

функционирането на писмената традиция. По своите качества изследването напълно отговаря на изискванията за научната степен “доктор на филологическите науки”. С убеденост ще гласувам за присъждането на тази научна степен на доц. д-р Камен Михайлов.

20.09.2012 г.

София

Проф. дфн Анисава Милтенова